

RALPH MELVILLE:

AZ OSZTRÁK FÖLDBIRTOK ÉS A CSEH NEMESSÉG VORMÄRZ IDEJÉN

[Előadás a MTA Történettudományi Intézetében 1979. novemberében]

Bécsnek Murat csapatai által 1805-ben történt megszállása, Austerlitz és az ugyanazon év decemberében megkötött pozsonyi béke után Ernst Graf Hoyos alsó-ausztriai földesúr a következőket írta.

„Ha mégegyszer ellenség tör országunkra, vagy ha elveszítjük tartományi alkotmányunkat, akkor megszűnik az összes feudális jog és mindenki ekéje és jószága jövedelméből fog élni.”

Hoyos, az ország egyik legaktívabb nemesi „vállalkozója” itt a földbirtokrendszer és az osztrák rendek végső válságára reflektált, melyet kívülről-beülről fenyegetve látott. Úgy tűnt, hogy a feudális rendszer, mely ezúttal még életben maradt, – akár háború, akár forradalom vagy éppen reform által – feltartóztatthatatlanul halad a polgári magántulajdonra való redukálódás útján.

A rendi alkotmányok és a legfontosabb feudális jogok végleges felszámolásáig persze még több mint negyven év telt el Ausztriában. Napóleon és bajor szövetségesei a birodalomnak csak egy kisebb részét tartották megszállva: Tirolt, Vorarlberget, valamint Salzburgot, az Inn vidékét és az illir tartományokat. És valóban, ezeken a területeken a patrimoniális igazgatás és részben a rendi alkotmányok is egyszer és mindenkorra megszűntek.

A birodalom legtöbb tartományában viszont Ausztria hatalmi és társadalmi rendjének a hagyományos földbirtok(rendszer) meghatározó eleme maradt. *Először is:* a régi jog szerint továbbra is a földbirtok képezi a rendi képviselőt, a rendi gyűlések alapját (a két főhercegségben, a cseh tartományokban, Stájerországban és Karintiában). *Másodszor:* az államigazgatás szerve maradt, sőt bizonyos értelemben a legfontosabb szerve, mert ahogy ezt egy korabeli igazgatási tankönyv kommentálja, „a földbirtokos állt legközelebb a birodalom alattvalóihoz és az ő feladata a törvények végrehajtásának közvetlen ellenőrzése”. Mint úriszék és a felsőbbiséget képviselő hatóság gyakorlatilag a közigazgatás minden ágába beleszólt.

Harmadszor és nem utolsósorban a földbirtok gazdasági szervezet volt, a földesúri jövedelmek forrása, származzanak ezek akár a földesúri gazdaság-

ból, robotból avagy birtokváltózási illetékből (laudémiák, és mortuáriák), tizedből vagy bármi másból. A földbirtok ezért mind üzemgazdasági, mind népgazdasági vizsgálódásoknak tárgya.

A „hatalom gyakorlásának” és „a gazdaságnak” összekapcsolódása – ebben látjuk még végső formájában is a földbirtok meghatározó strukturális vonását a terézianus-jozefinista reformok után. Ez a tradicionális komponens még a Vormärz idején is. De helytelen volna a Vormärz korabeli osztrák földbirtokot általánosságban olyan fogalmakkal meghatározni, mint – „modern kor előtti”, „régie európai”, „feudális”. Mindenesetre, Ausztriának legalábbis bizonyos vidékein, a földbirtok a piaci társadalmak kialakulásának, a „racionális mezőgazdaságnak” a piaci termelés érdekében történő kiszélesítésében, az agrárkapitalizmusnak, a korai iparosításnak és ezzel együtt az ipari kapitalizmus elterjesztésének élvonalában haladt.

Míg az osztrák földbirtokra vonatkozó kutatások az újkor elejéig, a XVIII. század végéig terjedő időszakokkal kapcsolatosan már meglehetősen differenciált eredményekhez jutottak (Josef Petrán, Jozef Válka, Helmuth Feigl), addig a XIX. század első felének földbirtokrendszeréről igen keveset tudunk. A XIX. századi gazdaság történetével foglalkozó kutatások csak néhányat tanulmányoztak a jóval több mint száz kiemelkedő egykori csehországi gazdasági archívumból. Olyan fontos problémákat, mint a földbirtok tehermentesítése 1848 után a földbirtok mikroökonómiai szintjén, még nem tárgyaltak meg. Ezért nincs például megbízható válasz arra a kérdésre, hogy hogyan használta fel a nemesség a földbirtok tehermentesítéséből származó tőkét. Általában véve messzemenően hiányoznak az alapvető elképzelések arról, hogy milyen volt a földbirtok struktúrája, funkciója és dinamikája II. József uralkodásának évtizedeiben és egészen a földbirtokot megszüntető 1848-as forradalomig. Ez vonatkozik mind gazdasági, mind politikai szempontból annak lényegi vonásaira és fejlődésére.

1. Próbáljunk meg mindenekelőtt képet alkotni a Vormärz-korabeli ausztriai uradalom, birtok térbeli struktúrájáról, s a birtokból származó jövedelem nagyságáról:

Első összevetés:

Míg Karintia klagenfurti körzetében a dominiumok (melyeknek magyar megfelelője az allódiium) csak kb. 20 %-át teszik ki a megművelt területeknek, addig alsó-ausztriában 26, Morvaországban több mint 35, Csehországban majdnem 42, Galiciában pedig megközelítőleg 50 %-ot.

A legszélsőségesebb területi különbségek a legértékesebb földek, a

szántók tekintetében mutatkoztak: az uradalmi szántók Felső-Ausztriában a megművelt területeknek csak 0,6 %-át, Stájerországban csak 2,3 %-át, Alsó-Ausztriában 4,3 %-át, Csehországban viszont 12 %-át tették ki.

Csehországban a dominiumok területe kb. kétszer akkora volt, mint Felső-Ausztriában és Stájerországban. A két végetet ebből a szempontból az egymással szomszédos Csehország és Felső-Ausztria jelenti: Csehországban egy átlagos földbirtok uradalmi szántói több mint negyvenszer akkorák voltak, mint Felső-Ausztriában.

Hasonlítsuk össze ezeket a tényeket a népességstatisztikai adatokkal, vizsgáljuk meg a nemesség arányát a Vormärz Ausztriájának összlakosságán belül.

A tizenhét éven felüli férfi nemesek száma 1846-ban Csehországban 2275, Morvaországban pedig 1100. Ez azt jelenti, hogy a nemesség aránya az összlakossághoz viszonyítva 0,1 %. A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban legalább kétszer ekkora ez a szám, Galiciában kb. tízszerese, Magyarországon és Erdélyben pedig több mint 100 000 nemes volt, arányuk 5 %, azaz ötvenszerese a csehországinak.

A cseh tartományokban a földbirtokos nemesség a XIX. században igen szűk réteget képviselt. Mivel a nemesség aránya az összlakosságon belül itt volt a legkisebb, a dominiumok területének aránya viszont az összterületekéhez viszonyítva a legnagyobb, a következő megállapítást tehetjük: A cseh tartományokban nem volt széles közép- és kisnemesi réteg, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Leegyszerűsítve ez annyit jelent, hogy Csehországban nem voltak dzsentrik.

2. Nem kevésbé tanulságos összehasonlítani a földbirtokok térbeli alakját és szerkezetét az osztrák tartományokban:

A cseh tartományokban a birtokok általában zárt tömböt alkottak. Ritka volt a különböző dominiumok, exklávék és „részfalvak” jobbágyainak keveredése. A cseh—morva földbirtoknak erre a messzemenő zártságára meggyőző bizonyítékokat találunk *Csehország és Morvaország* Vormärz-korabeli nagy topográfiai—statisztikai leírásaiban: ezek a tartományt birtokokra és uradalmakra osztják fel s ezáltal sajátos monográfikus leírások sorát adják minden egyes dominiumról, annak határaitól, ingóságairól, helységeiről és jobbágyairól. Az egyes uradalmak és körzetek korabeli kartográfiai ábrázolásain, melyeken az uradalmak határainak hálózatát is jelölik, jól felismerhető a cseh tartományok földbirtokainak térbeli zártsága. Alapvetően más volt a helyzet a főhercegségekben és Belső-Ausztriában. Itt az egy uradalomhoz tartozó jobbágyok általában több helységben elszórtan, más ura-

dalmak jobbágyaival együtt éltek. Alsó-Ausztriában pl. egyetlen uradalom sem alkotott zárt körzetet. Ritkán tartozott egy egész helység egyetlen földbirtokhoz. Az uradalmak nagyságát itt egészen a Vormärz koráig csak a jobbágyok számán lehetett mérni, az uradalom térbeli kiterjedését azonban lehetetlen volt megállapítani. A Vormärz-korabeli topográfiák a tartományt nem uradalmak, hanem inkább községek szerint osztják fel. Ezen uradalmak térképészeti ábrázolása térbeli szétforgácsoltságuk miatt még az új módszerekkel is nehezen oldható meg és még ma is áttekinthetetlenek.

3. Szoros összefüggés figyelhető meg az uradalmak térbeli szerkezete és nagysága, valamint a földesúr közéleti–jogi funkcióinak gyakorlása közt. A cseh tartományokban ezek a funkciók egy kézben koncentráálódnak. Jól behatárolt birtokukon a földesurak minden lehetséges feudális jogukat gyakorolták: a politikai igazgatást, a civil jogszolgáltatást, a védnökséget, az adóbehajtást és a katonai igazgatást. Saját területükön a szó legtágabb értelmében vett igazgatási monopóliummal rendelkeztek. Jogosan állapította meg egy Vormärz-korabeli szakember:

„Egy cseh jobbágynak ritkán akad dolga idegen birtok kancelláriáján.”

A jobbágy saját földesurának volt alárendelve a földesúri, tartományi, közjogi ügyeket illetően.

Ezzel szemben a főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban a földbirtok széttagoltsága és gyakran meglehetősen csekély méretei súlyos akadályt jelentettek a közigazgatás és a jogszolgáltatás számára. Az államigazgatás a XVIII. század közepe óta arra törekedett, hogy a földbirtok kaotikus szerkezetével szemben a közigazgatásban megvalósítsa a „területiség elvét”. A legfontosabb funkciókat néhány erre kiválasztott földesúrra ruházta, akik most már egy nagyobb, zárt körzetben gyakorolták a közigazgatást, más földesurak jobbágyaival szemben is. Természetesen többnyire ez sem volt elég ahhoz, hogy az összes közigazgatási funkciót egybefoghassák. Így annak különböző ágazatait különböző uraknak vetették alá. Ezen reformok eredménye a kompetenciák újabb szétforgácsolódása lett. Ezt a Vormärz idején a következőképpen fogalmazták meg igen találóan – először az urak szemszögéből:

„Ezek szerint itt Ausztriában a közügyek ellátása tekintetében vannak: a birtok, a tartományi törvényszék, a helység vagy falu, az összeírás és a körzet ügyével foglalkozó uraságok; és ezen uraságok mindegyike egy, több, vagy az összes funkciót gyakorolja.”

Ugyanez a jobbágy szemszögéből:

„Az ausztriai jobbágy házáat és személyét illetőleg általában saját tulajdonképpen földesúrhoz tartozik. A robot, a tized, a szolgálat és a tartományi adók,... az összeírás, a rendőrség vagy a helyi ügyek tekintetében viszont több mint tíz másik uraságnak lehet alárendelve.”

Amennyiben az államigazgatás célja a főhercegségekben és Belső-Ausztriában bevezetett reformokkal az volt, hogy előkészítse a területi illetékességek elkülönítését, úgy nyilvánvaló, hogy amit ennek érdekében tett, az nem volt elegendő. Éppen ezekben a tartományokban több mint kétséges volt, hogy vajon a hagyományos földbirtokrendszer összeegyeztethető-e a modern közigazgatás racionális elveivel, melyekre egy olyan európai nagyhatalomnak, mint Ausztria szüksége volt.

Egyelőre tehát a következőket szögezhetjük le: nagyság, térbeli elrendeződés, valamint közigazgatási funkciók tekintetében a Vormärz-korabeli Ausztriában a földbirtok két fő típusa különíthető el. Az első a cseh tartományokban (és Galiciában) dominál. Itt a földbirtokok átlagosan nagyobbak, az urasági birtokok és szántók aránya nagyobb, térbeli zártság, területi strukturáltság jellemzi és az, hogy minden földesúri funkció egy kézben, az uraságban összpontosul.

A másik típus van túlsúlyban a két főhercegségben és Belső-Ausztriában. Itt a földbirtokok átlagosan kisebbek, az uraság kezelésében lévő birtokok és főleg a szántók aránya jóval kisebb, káotikus térbeli széttagoltság jellemzi és végül – a terenziánus-jozefinista reformok óta – az illetékességek szétforgácsoltsága az elsőfokú közigazgatási szférában.

4. Ezzel elérkeztünk a második problémakörhöz, a Vormärz-korabeli osztrák földbirtok gazdasági struktúrájához és dinamikájához. „Hatalom” és „gazdaság” hagyományos összefonódottsága következtében ez nagymértékben meghatározta a földbirtokon alapuló közigazgatási rendszer hatékonyságát.

A földbirtok középpontjában a cseh tartományokban (és Galiciában) a többnyire nagy, nem ritkán hatalmas uradalmi gazdaság (Gutsbetrieb) állt, melyhez több tanya vagy majorság tartozott. Innen származott a földesúri bevételek messze túlnyomó része. Konkrét vizsgálatok tanúsága szerint egy cseh földbirtok esetében az uradalmi gazdaság nettóbevételeiből származik a földesúri jövedelem több mint 50 százaléka. Ehhez járul még a jobbágyi robot értéke további kb. 30 százalékkal. Ehhez képest az egyéb bérleti díjak, jobbágyi adók, köztük elsősorban a paraszti tulajdonra vonatkozó tulajdonváltási illetékek (laudémiák, mortuáriák) és a tized alig több, mint 10 százalékot tesznek ki.

A szláv tartományoknál lényegesen kisebb szerepe volt az uradalmi gazdaságoknak Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban és Karintiában, ahogyan ezt már az uradalmi birtokok nagysága is mutatta. Felső-Ausztriában gyakorlatilag általában nem léteztek agrárstruktúrájú magángazdaságok, itt legfeljebb extenzíven megművelt „erdőbirtokok” voltak. A robot is kb. egyharmad résszel kevesebb volt. A földbirtokos számára a legfőbb jövedelmi forrást éppen a jobbágyi adók és illetékek jelentették, melyek a jobbágyot saját gazdaságában terhelték meg: a tizedből (5 %), a mortuáriákból (5 %), és a laudemiákból (5 %). Az, hogy mint fentebb említettük egy birtok értékét a jobbágyok száma szerint határozták meg, ebből a szemszögből nagyon praktikusnak és ésszerűnek tűnik. Érthető, hogy a földesúr birtoka ügyeinek irányításával szívesebben bízott meg jogászokat: a jobbágyi adókra való igényének biztosítása döntő jelentőséggel bírt feudális jövedelmi szempontjából. A cseh birtokok élén „*gazdasági igazgatók*” álltak, köztük a birodalom legnevesebb agrár-specialistái.

Az osztrák földbirtok gazdasági *struktúrájának* és a földesúri jövedelmeknek, mint háttérnek ismeretében kell most már a Vormärz-korabeli osztrák földbirtok gazdasági *dinamikáját* megvizsgálnunk. Két folyamatnak volt döntő jelentősége ebben az időszakban: a „racionális mezőgazdaság” előretörésének és a korai iparosításnak.

A mezőgazdasági termelés intenzívebbé tétele, amely Ausztriában valamivel a 18. század közepe után kezdődött, eleinte hosszú ideig a háromnyomásos gazdálkodás keretében, annak módosítása, nevezetesen a parlag jobb kihasználása (lóheretermesztés) által történt. A 19. század fordulóján kezdődött meg aztán az a folyamat, melynek során túlléptek a régi gazdálkodási módszeren és áttértek az intenzívebb vetésforgóra – ezeket az eljárásokat nem szükséges részletesen bemutatnom. A mi szempontunkból annak van döntő jelentősége, hogy ez a folyamat eleinte, sőt egészen a 19. század közepéig Ausztriában még szinte kizárólag a nagy uradalmi gazdaságokban ment végbe, a paraszti gazdaságokat ezzel szemben a Vormärz idején még alig érintette: a mezőgazdaság modernizálásának úttörői Ausztriában a nagy uradalmi birtokok voltak. Ezzel egyben arra is utaltunk, hogy ez a folyamat a század közepéig lényegében a cseh tartományokra korlátozódott.

Csehországban a negyvenes években az uradalmi szántóknak több mint egynegyedét már különböző vetésforgó-rendszerekkel művelték meg. Cseh- és Morvaország több mint negyven cukorgyára a birodalom nyugati felében 1844-ben gyártott cukornak 94 százalékát termelte. Hasonló volt a helyzet a burgonyatermelésben is. A burgonyatermés egynegyed részét a

szeszfőzdekbe szállították. Ezek a szeszfőzdek jelentették túlnyomórészt nemesi tulajdonosaik számára az egyik legfőbb bevételi forrást.

Ezzel szemben a két főhercegségben és Belső-Ausztriában a vetésforgó-rendszer csak nagyon elszórtan mutatható ki. Alsó-Ausztriában – ahogy erre egy kortárs rámutat – „a föld megművelése még mindig a régi, háromnyomásos módon, a fekete ugar szorításában történik... A hármasszám itt megmaradt vastörvénynek.” Ezekre a megmerevedett viszonyokra való tekintettel a Vormärz-korabeli Felső-Ausztria mezőgazdaságát joggal nevezhetjük „stagnálóknak”. Ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a stagnálás döntő részben az uradalmi gazdaságok igen csekély számára vezethető vissza.

A földesúri jövedelmek alakulására nézve ebből a következő dolgok adódnak: a két főhercegségben és Belső-Ausztriában a feudális bevételek alig növekednek, vagy legalábbis nem a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása által. A földesúr fő jövedelmi forrását itt a paraszti gazdaság jelentette, ezt viszont a „racionális mezőgazdálkodás” a Vormärz idején még messzemenően érintetlenül hagyta. A cseh tartományokban a földesúr fő jövedelemforrását jelentő magángazdaságban a termelés sokkal intenzívebbé vált, ez pedig kétségkívül a földesúri bevételek emelkedését vonta maga után.

A Vormärz-korabeli földbirtok *iparosítása* nem korlátozódott az első mezőgazdasági iparágakra, mint a cukorgyárak és a szeszfőzdek. Ez ott válik leginkább nyilvánvalóvá, ahol a földbirtok mellett természeti kincsek is vannak, vagyis mindenekelőtt a szén- és fémbányászatban és a kohászatban, melyek a Vormärz idején elszakadtak az iparosodás előtti tradícióktól. A cseh tartományokban – akárcsak Sziléziában – az ércbányászatban és a kohászatban a földbirtokos nemességnek a Vormärz idején még szinte „monopolhelyete” van. Földbirtokkal nem rendelkező bankárok és vállalkozók Csehországban 1846-ban a vasgyártásnak mindössze 9 százalékát tartják kezükben, míg a nemesség a 65 százalékát. Közben a kereslet gyors növekedése és a kohászati technika fejlődése következtében a termelés gyors növekedésnek indult: az 1815-ös évhez viszonyítva 1830-ig 200, 1840-re több mint 300, 1846-ra pedig majdnem 400 százalékra nőtt. Hasonló volt a helyzet Morvaországban, 1842-ig. Később persze a földbirtokkal nem rendelkező tulajdonosok aránya igen rövid idő alatt 7-ről 43 százalékra emelkedett – ez mindenekelőtt azzal van összefüggésben, hogy a vasútépítkezéssel (északi vasútvonal) kapcsolatban a bécsi Rotschildek kezébe került az Olmutznél levő Witkowitz Acélművek.

A cseh és a morva kohászati iparral jelentőségében csak a stájerországi és a karintiai ércbányászat és vasipar vehető össze. De ezekben a tartományokban a földbirtokos nemességnek viszonylag kisebb szerep jutott.

Anélkül, hogy itt részletesebben belemennénk a cseh tartományokban koncentráló dott szénbányászat tárgyalásába – a földbirtokos nemesség Csehországban (1848) a barnaszénbányászat 80, a kőszénbányászat 20 százalékát tartotta kézben (az utóbbi területen az államnak domináns szerepe volt) – a következőket állapíthatjuk meg: a mezőgazdaság modernizálásának folyamata és a Vormärz-korabeli korai iparosítás Ausztriában a kétféle földbirtok-típus további elkülönüléséhez vezetett. A cseh stb. birtokokon gazdasági fellendülés következett be, az alsó-ausztriai stb. birtokokon viszont a gazdasági fejlődés stagnált.

Köztudott, hogy a Vormärz-korszak alatt a közigazgatási feladatok megsokasodtak. A népességnövekedés, mégpedig az alsóbb társadalmi rétegeknél, az állandó belső vándorlások, az urbanizáció és az új ipari zónák és központok kialakulásával kapcsolatos népsűrűsödés, a közlekedés és a szállítás jelentőségének növekedése, a piaci kapcsolatok kiszélesedése olyan közigazgatási problémákat vetettek fel, amelyek éppen azoknak az elsőfokú hatóságoknak az illetékességi körébe tartoztak, melyek „a birodalom alattvalóihoz a legközelebb álltak”.

Igy a költségek, a földbirtokosok és a gyárosok a birodalom nyugati felében a másodrendű utak olyan hálózatát alakították ki, hogy ezeknek hossza 1847-re együttesen már több mint kétszer akkora volt, mint 1831-ben. Különösen a gyorsan fejlődő fővárosok környéke és a robbanásszerű növekedésnek indult ipari övezetek, valamint a nagy átmenő utak róttak egyre nagyobb terheket a helyi hatóságokra. Az egyre éleződő „szociális problémák”, melyek a korai ipari kapitalizmusban megoldhatatlanok voltak, a rendőrségi szervezetenek és a jogszolgáltatásnak – a tulajdonviszonyok védelmezőinek – mind erősebb kiépítését követelték meg. A hatékonyabb és intenzívebb közigazgatás iránt erőteljesen megnövekedett igény nagy terheket rótt a főhercegségek és Belső-Ausztria földbirtokosaira, s egyre nyilvánvalóbbá tette a rendszer korlátait. Ezekben a tartományokban a gazdasági stagnáláshoz a földbirtokrendszer strukturális válsága és a nemesség, vagyis mindenekelőtt a tartományi rendek politikai válsága járult. A nagy kiterjedésű, gazdaságilag virágzó cseh domíniumok ezzel szemben sokkal inkább képesek voltak lépést tartani.

A Vormärz-korabeli osztrák földbirtokrendszer helyzetében mutakozó ellentétes tendenciákhoz kapcsolódik fejtegetésünk következő pontja: a Vormärz-korabeli rendi nemesség politikája Alsó-Ausztriában és Csehországban.

A harmincas évek elején a bécsi rendi képviselőházban (Ständehaus)

megnövekedett a nyugtalanság a növekvő terhek miatt, melyeket az alsó-ausztriai földbirtokosokra a közigazgatási funkciók ellátása rótt. A rendek felszólították a kormányt, hogy vegye állami kézbe a bűnügyi igazságszolgáltatást és a csendőrséget, valamint hozzon létre dologházakat (Arbeitsanstalten). Érvelésük azonban gazdasági jellegű volt: Ha a domíniumokat közéleti feladatokkal terhelik, ez a domíniumok „leértékelődéséhez” vezet: szabad polgárok, sőt még parasztok birtokai is ugyanakkora telekadó (Grundsteuer) mellett jobb árakat érnek el. A tartományi gyűlésen a rendek így panaszkodtak:

„...a jelenlegi viszonyok közt a domíniumok nem képesek többé arra, hogy saját körzetükben megvédjék a közbiztonságot, és különösen ebben, a fővárost is magában foglaló tartományban messze meghaladja erejüket, hogy eleget tegyenek a rendőrséggel szembeni jelenlegi elvárásoknak, s így elengedhetlenül szükségessé vált egy általános állami intézmény létrehozása.”

Gazdasági okokból az alsó-ausztriai rendek politikai reformot követeltek az államtól és „javasolták a kormánynak, hogy vegye át a legfontosabb prerogatívákat, mert ha ezeket sorsukra hagynák, a patrimonális viszonyok a leg súlyosabb károkat szenvednék, az egész jobbágyrendszer tartósan megrendülne.

Az alsó-ausztriai földbirtokosok érdekeit legkövetkezetesebben báró Victor von Andrian-Werburg képviselte, aki egyben az osztrák Vormärz legközismertebb politikai brossúrájának, az „Ausztria jövője”-nek a szerzője, melynek második részét (1847) az „akkori alsó-ausztriai tartományi rendek akcióprogramjának” nevezték.

Jellemző, ahogyan Andrian a földesúri jogokat (Grundherrlichkeiten) és a patrimonális igazgatást értelmezi: földesúri jogokon ő csak a paraszti adókat és szolgálatokat érti: a robotot, a tizedet, a birtokváltozási illetéket (mortuáriák, laudémiák) – ez utóbbiakat is tisztán „magánjogi” kötelezettségeknek tekinti. A patrimonális igazgatásban viszont nem látott egyebet, mint a „földesúri jogok fogalmához” kapcsolódó nélkülözhető „adalékot”.

Andrian szót emelt azért, hogy a földesurat messzemenően mentesítse a politikai igazgatás alól és ezen funkciók nagy részét ruházzák át a politikailag emancipálandó közösségre. Nem nehéz ebben a politikai reformtervben az alsó-ausztriai földbirtokosok elsődlegesen gazdasági indítékait meglátni, akik úgy érezték, hogy nem tudnak megfelelni azoknak az elvárásoknak, melyeket az állam támaszt velük szemben:

„Úgy gondoljuk, hogy a földesúr által gyakorolt rendőri és adminisztratív erőszak..., mely számukra kétségtelenül csak teher, szakadatlan vesződségeknek és a tartományi hatóságokkal való súrlódásoknak forrása..., részben megszűnne, ha létrejönne egy egészséges közösség.”

„Egy szabad közösség”, vagyis – Andrian szerint – már nem a földbirtok lenne „minden jószervezett állami alkotmány alapja”, miként ez a még érvényben lévő rendi alkotmányban áll. Ezek a bécsi tartományi képviselőház rendi opozíciója politikai liberalizmusának gyökerei.

A közösség reformjából (Gemeindereform) egyenesen következik a képviseleti rendszer reformja, melyre Adriannál az jellemző, hogy (a tartományi rendek kibővítése révén) új renddel bővül – a parasztsággal –, mely a saját jogai folytán szavazóképes nemességgel és klérussal szemben választható, népi elemet alkot. Ennyit Andrianról és a Vormärz-korabeli alsó-ausztriai rendi ellenzékről.

A Vormärz cseh rendi mozgalmában nem szerepeltek hasonló reformtervek. Sem a földesúr közéleti funkcióinak csökkentése, sem a tartományi közösségeknek a jobbágyaságból való politikai emancipációja, sem a paraszti képviseletet nem lebegett célként a szemük előtt.

Jellemző módon a cseh rendi politikusok a patrimoniális igazgatásban semmiesetre sem láttak a tartományi fejedelem képviseletében, megbízatásból gyakorolt igazgatást – vagy akár nélkülözhető „adalékok” a földbirtokhoz –, hanem csak egy, a földesurat a II. Ferdinánd által megújított tartományi rendszer alapján megillető jogot, melyhez makacsul ragaszkodtak.

A rendi képviseletnek a parasztsággal való kibővítését a cseh rendi nemesség legalábbis alaposan elhibázott követelésnek tekintette. A parasztok politikai kiskorúsága Csehországban még egy emberöltőn át szükségessé tette, hogy érdekeiket földesuraik képviseljék. Először a robotot és az összes szolgálati kötelezettséget kell megszüntetni és a falusi hitel- és iskolarendszert kell átfogóan megreformálni. Ekkor még mindig megmarad az a – tulajdonképpen megoldhatatlan – nehézség, hogy a paraszt a két tartományi nyelvnek csak egyikét érti – hogyan venne hát részt a rendi gyűlés tárgyalásain?

Ezen a talajon nem is bontakozhatott ki semmiféle – például Andrian mintája szerinti – közösségi reform. A cseh rendi ellenzék csupán a nagyobb és a rendi gyűlésen való részvételre alkalmas rendek kibővített és politikailag felértékelt képviseletét igényelte. Tehát elsősorban a rendi szervezetben felettlébb gyengén képviselt polgárság helyzetének javítására törekedett. Ezért támogatta a rendi önzagatás megerősítésére, a magisztrátusok vá-

lasztására és a rendi képviselőknek a rendi gyűlésbe való szinte hatósági előléptetésének eltörlésére irányuló követelést. A falusi közösségek képviselőire azonban nem gondoltak.

A cseh nemesség a Vormärz idején a földbirtokrendszernek és a patrimonális alkotmányának a megvédésére, megtartására és a megerősítésére törekedett. Ez indokolta Ausztria uralmi és társadalmi rendjében elfoglalt helyzetét. Tartós életű az a téves hiedelem, hogy a gazdag cseh földbirtokosoknak nem volt érdekük a patrimonális viszonyok további fennmaradása, mert gazdaságilag nem volt kifizetődő, mert „bizonyosan nem jövedelmezett nekik annyit, mint amennyi kiadást okozott”, ahogy tévesen már Carl Grünberg is mondta. Nem, a cseh nemesség a földbirtok hatalmi funkcióit saját politikai és társadalmi helyzete alapjának tekintette.

A legvilágosabban és a legátgondoltabban Leo Graf Thunnál, a cseh nemesség egyik fiatal reprezentánsánál fogalmazódik meg ez az álláspont, aki maga is a közigazgatási pályát választotta, azonban a rendi politikusokhoz közel állt befolyásos családjával, mely a birodalom egyik legmodernebb, racionális gazdálkodású uradalmával rendelkezett.

Leo Thun Ausztria Vormärz-korabeli uralmi és társadalmi rendjének legsúlyosabb megrázkódtatására, az 1846-os galíciai „januári felkelésre” egy nagy memorandummal reagált, – melyet elküldött Metternichnek és Kollowratnak: „A galíciai események és a patrimonális rendszer Ausztriában” (1846. április) – mellyel előadásomat szeretném befejezni. Thun úgy érzi, hogy a földbirtokosoknak az osztrák állam elleni és a parasztoknak a földesurak és hivatalnokaik elleni felkelése folytán a patrimonális rendszernek Galíciában ütött az utolsó órája.

Mégis, Thun megpróbál gátat vetni ennek a válságnak és megpróbálja megakadályozni egész Ausztriára való kiterjedését. Memoranduma a régi osztrák tartományok patrimonális rendszerének, tehát a földbirtokrendszernek, közjogi feladatainak apológiája. A földbirtokrendszert, a nemességet és a felsőbb hivatalnokokat a szinte egyetlen olyan védőbástyának nevezi, „mely a bürokrácia egyeduralmának az útjában áll”:

„Ezért, ha a patrimonális alkotmány a régi osztrák tartományokban megszűnik, mielőtt más, a közösségi érzésen és az öntevékenységen alapuló intézmények erősen gyökeret vertek volna, akkor az egyeduralom eldőlt és más életerős csírák békés fejlődése is lehetetlenné válik.”

De Thun nem a földbirtokrendszer status quo-jának megőrzésére törekszik. Sokkal inkább kívánja a jobbágyi terhek, a robot, a járandóságok megszűn-

tesését. Véleménye szerint ezek megterhelik a földbirtokot és veszélyeztetik létét. Az urbáriumot tehát el kell törölni,

„mely anélkül, hogy az arra jogosultak számára értékesebbé válna, a szolgálatra kötelezettek a közlekedési viszonyok előrehaladó fejlődésével mind súlyosabb terheket ró és mind több alkalmat teremt a legkülönfélébb súrlódásokra.”

A legcsekélyebb lehetőségei Thun szerint egy olyan irányú fejlődésnek vannak, mely a földbirtok közéleti funkcióit megszüntetni, viszont a feudális viszonyokból eredő „magánjellegű”, gazdasági igényeket fenntartani akarná.

Ezzel bezárul a kör, mert ez a – Thun számára legrosszabb – megoldás pontosan megfelel báró von Andrian, valamint Alsó-Ausztria és az Alpok-beli tartományok sok más politikusa reformmodelljének.

Amit mi itt bemutatunk, az az osztrák tartományok nemességét megosztó mély érdekellentét, mely véleményünk szerint a Vormärz-korabeli Ausztria földbirtokrendszerének struktúrájából és gazdaságából vezethető le. Izgalmas feladat az 1848/49-es forradalmat, a neoabszolutizmust és az osztrák liberalizmus virágkorát e háttér figyelembevételével újból értelmezni.

Csehországban a saját uradalom a birtok tehermentesítése után is a nagybirtokos jövedelmének tulajdonképpeni forrása maradt. A birtok tehermentesítéséből származó tőkék a további modernizálásra szolgáltak.

A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban a jogok a feudális földbirtokosok nagy része számára átváltoztak egy már nem a birtokhoz kötött tőkévé. Csak a legerősebb alsó-ausztriai földbirtokosok tudtak megmaradni kastélyaikban és továbbra is – mint a Hoyos grófok – „ekéjük és jószáguk jövedelméből élni”.

Irodalom

Leo Graf Thun, „Die Ereignisse in Galizien und das Patrimonialverhältnis in Österreich”, April 1846, SOA Litoměřice, pob. Děčín, Nachlaß Leo Thun, C 70.

Bibl, Viktor, Die niederösterreichischen Stände im Vormärz, Wien 1911.

Blum, Jerome, Noble landowners and agriculture in Austria, 1815–1848, Baltimore 1948 (= The John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 65,2).

Brunner, Otto, Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688.

- Engel-Jánosi, Friedrich*, Über die Entwicklung der sozialen und staatswirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Österreich 1815–1848, in: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 17 (1923), S. 95–108.
- Feigl, Helmuth*, Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den theresianisch-josephinischen Reformen, o. O. 1964 (= Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 16).
- Grünberg, Karl*, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, 2 Bde., Leipzig 1893–1894.
Ders., Die Grundeigentumsfähigkeit in den böhmischen Ländern vor 1848, in: Ders., Studien zur österreichischen Agrargeschichte, Leipzig 1901, S. 99–177.
- Kodedová, Oldřiška*, Die Lohnarbeit auf dem Großgrundbesitz in Böhmen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: Historica 14 (1967), S. 123–177.
- Leeder, Carl*, Johann Ernst Graf von Hoyos-Sprinzenstein. Ein biographischer Versuch, Wien 1902.
- Lom, František*, Organizace zemědělského podniku před rokem 1848. Příspěvek k vývoji provozních soustav v zemědělství českých zemí, Brno 1948 (= Zprávy ústavu zemědělské ekonomické vysoké školy zemědělské v Brně).
- Okáč, Antonín*, Český sněm a vláda před březnem 1848. Kapitoly o jejich ústavních sporech, Praha 1947 (= Knihovna sněmů českých 2).
- Stekl, Hannes*, Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg, München 1973.
- Thienen-Adlerflycht, Christoph*, Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich, Graz 1967 (= Veröffentlichungen des österreichischen Ost- und Südosteuropainstitutes 6).